

آموزه‌های تربیتی و
دلالت‌های اخلاقی در

قابوس‌نامه

خلیل امیر شعبانی

کارشناس ارشد زبان و ادب و دبیر ادبیات دبیرستان‌های تنکابن

چکیده

قابوس‌نامه یکی از آثار ارجمند زبان فارسی در قرن پنجم هجری قمری برابر با قرن یازدهم میلادی است که عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندرین قابوس بن وشمگیر زیاری برای فرزندش گیلان‌شاه در چهل و چهار باب نوشته است. گوناگونی موضوعات کتاب حاوی اطلاعاتی سودمند به خصوص درباره اوضاع و احوال اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، دینی، علمی و ادبی آن عصر است. تحقیق در مقاله حاضر، از نوع کیفی بوده که به روش تحلیل محتوا انجام شده است. ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش فیش‌برداری بوده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که به‌رغم گذشت سال‌های متوالی از نگارش این کتاب، همچنان مطالب و دلالت‌های تربیتی آن می‌تواند برای خانواده‌ها و والدین سودمند و بر آنان تأثیرگذار باشد.

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که علت این موفقیت را بایستی در متن روان و بی‌پیرایه و نیز طرح هم‌زمانی حکایت‌ها و دلالت‌های تربیتی دانست که توانسته است درک کاربردی مناسبی در خواننده به‌وجود آورد. در ضمن، دلیل توفیق مؤلف در پاسخ‌گویی به نیازهای اخلاقی و تربیتی اجتماع انتخاب موضوعات مهمی است که در زندگی هر فردی وجود دارد، و از میان آن‌ها می‌توان به موضوعاتی همچون ازدواج، تعلیم و تربیت فرزند، آداب و آیین معامله اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها

تربیت، هویت، قابوس‌نامه، فلسفه تعلیم و تربیت عنصرالمعالی

مقدمه

با تورق آثار غنی ادبی ایران اعم از نظم و نثر، به سوژه‌های بسیاری از این موارد اخلاقی و تربیتی برمی‌خوریم و برابر عبارت معروف: «کل‌اناء یترشح بما فیه» (از کوزه همان برون تراود که در اوست)، نوع نگاه، تربیت و خوی و خصلت ذاتی نویسنده یا شاعر که «هویت» قلمداد می‌شود، ناگفته هویدا می‌گردد. قابوس‌نامه نیز از این موضوع مستثنا نیست. در قابوس‌نامه، نویسنده موضوعات گوناگون را با نثری روشن و ساده و روان بیان

کرده که زیبا نیز هست. همچنین، حکایاتی که در خلال باب‌ها می‌آورد، بر لطف مباحث آن می‌افزاید. صمیمیت و صداقت لهجه نویسنده، اصلتی برجسته و ممتاز به کتاب بخشیده است. از سوی دیگر، توجه وی به زندگانی عملی و تجارب زندگی سبب شده که هر موضوعی در این کتاب مطابق عمل و واقع‌بینی مطرح شود. اعتدال فکر، خردپیشگی، آگاهی از روحیات و طبایع مردم، نکته‌یابی و نکته‌بینی نویسنده، مطالب پرمغز و سودمندی را از مظاهر اوضاع اجتماعی آن عصر در کتاب عرضه داشته است، به خصوص در آیین ملک‌داری و نیز برخی از مسائل دنیای سیاست مربوط به آن روزگار مطالب مفیدی را مطرح ساخته است. در قابوس‌نامه آموزه‌های تربیتی مختلفی مطرح شده است که می‌تواند مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد.

طرح مسئله

توجه به تربیت توجه به حیاتی‌ترین مقوله وجودی انسان است؛ زیرا همه سامان‌ها و نابسامانی‌ها، صلاح‌ها و فسادها، سعادت‌ها و شقاوت‌ها به نوع تربیت برمی‌گردد و تربیت بستر خوشبختی و بدبختی انسان‌هاست. راه تربیت درست راهی است که به قاطبه جوه آدمی توجه کند و در مسیر تربیت انسان هیچ وجهی از جوه آن را نادیده نگذارد.

دلیل روشن ارزشمند بودن معانی و لطف شیوه بیان قابوس‌نامه توجه و اقبالی است که طی قرن‌ها از سوی فارسی‌زبانان و فارسی‌خوانان نصیب این کتاب شده است. در قابوس‌نامه دلالت‌های اخلاقی و تربیتی زیادی مشاهده می‌شود که پرداختن به آن‌ها می‌تواند موجب توسعه و گسترش مرزهای دانش و نیز بازشناسی دقیق این کتاب بارزش شود. اهمیت و ضرورت انجام این تحقیق از آنجا ناشی می‌شود که در دوران معاصر با مشکلات و دشواری‌های ناشی از بداخلاقی‌های اجتماعی مواجه هستیم. بسیاری از ناهنجاری‌های موجود در جامعه فعلی ما، به دلیل ناشناخته ماندن آثار مکتوب تربیتی و در اثر بی‌توجهی به آن‌ها، به وجود آمده است. اگر جوانان به نکات تربیتی و آموزه‌های دینی ما توجه بیشتری داشته باشند، می‌توان به کاهش این ناهنجاری‌های اخلاقی و تربیتی بیشتر امیدوار بود. علاوه بر این،

دلیل اهمیت و ضرورت این تحقیق آن است که با بررسی‌های به عمل آمده مشخص گردید تاکنون تحقیق منسجمی پیرامون موضوع هویت و دلالت‌های تربیتی آن در قابوس‌نامه صورت نگرفته است و این تحقیق می‌تواند به رفع خلأ و کمبود مذکور کمک شایانی کند.

روش‌شناسی تحقیق

هدف کلی این تحقیق تعیین آموزه‌های تربیتی و دلالت‌های اخلاقی و تربیتی آن در قابوس‌نامه است. تحقیق حاضر به دنبال پاسخ سؤالاتی نظیر موارد زیر است.

۱. اهداف و موضوعات تربیتی قابوس‌نامه کدام‌اند؟
۲. اهداف تربیتی قابوس‌نامه چقدر توانسته است با تغییرات و تحولات اجتماعی امروز همگام و هماهنگ باشد؟
۳. عوامل مؤثر در حفظ و ماندگاری معیارهای تربیتی براساس کتاب قابوس‌نامه چیست؟

پیشینه و سوابق تحقیق

۱. فاطمه‌السادات آقا میر کریمی (۱۳۸۹)؛ به بررسی و مقایسه آموزه‌های اخلاقی (اخلاق عملی) در قابوس‌نامه، «کیمیای سعادت» و «گلستان» پرداخته است. وی در این پایان‌نامه معتقد است که تعالیم و آموزه‌های اخلاقی در گلستان فراوان‌اند. ولی تمامی آن‌ها آموزه‌های متداول زمان هستند. وجه امتیاز و هنر سعدی در بیان این آموزه‌ها، به کاربردن حکایت و نشان دادن سرمشق‌های زنده و مؤثر، با عبارات زیبا و در حد فهم عامه است. سعدی به‌طور مستقیم به بایدها و نبایدهای اخلاقی نپرداخته و همین امر، دلیل اثربخشی توصیه‌های اوست. برخلاف وی، عنصرالمعالی کیکاووس در قابوس‌نامه، به‌طور مستقیم به بیان مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی پرداخته است و خط‌مشی اخلاقی تعیین می‌کند.

۲. هما فردوسی (۱۳۷۷) در رساله کارشناسی ارشد خود به بررسی خصوصیات زبانی و اخلاقی قابوس‌نامه پرداخته است. در این تحقیق نگارنده معتقد است که نویسنده کتاب با آنکه شاهزاده‌ای است برخوردار و به دامادی سلطان محمود غزنوی نیز نائل آمده، از زندگی مردم بینوا و پریشان‌روزگار بی‌خبر نمانده است. وی در هر باب به مناسبت، از فراز و نشیب زندگی طبقات مختلف مردم یاد می‌کند تا سخنش برای صاحب‌دلان کم‌تجربه سرمشق زندگانی بوده باشد. ضمناً در هیچ‌جا از یادآوری فرجام زندگی غافل نمانده است و در این مورد با فرزند خود چنین می‌گوید: «آگاه باش ای پسر که روز رفتن من نزدیک است و آمدن تو بر اثر من زود باشد، چه امروز تا در این سرای سنجی، باید که پرکار باشی و زادی و پرورشی را که سرای جاودان را شاید برداری و سرای جاودانی برتر از سرای سنجی است. و زاد آن از این سرای باید جست که این جهان چون کشتزاری است که در آن کاری و از آن دروی، از بد و نیک. و کس دروده خویش در کشتزار نخورد، بلکه در آبادانی خورد.»

۳. سارا منوچهری نایینی (۱۳۸۳) در رساله کارشناسی ارشد خود به بررسی آسیب‌شناسی اجتماعی در قابوس‌نامه پرداخته است. هدف پژوهشگر آشنایی هر چه بیشتر با آسیب‌های اجتماعی موجود در قرن چهارم و پنجم با تأکید بر کتاب قابوس‌نامه و تحلیل عبارت و حکایت موجود در این مجموعه بوده است. روش پژوهش براساس تحقیق کتابخانه‌ای و فیش‌برداری و در نهایت مرتب نمودن اطلاعات گردآوری شده و ارائه نتیجه‌گیری کلی از یافته‌ها بوده است. نتیجه کلی تحقیق نشان می‌دهد که آسیب‌های موجود در قابوس‌نامه شامل چهار دسته آسیب‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی می‌شود که به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم بر جامعه تأثیر می‌گذارند.

۴. عیسی صدیق در تحقیقی با عنوان «تاریخ فرهنگ ایران» ضمن بررسی ابواب قابوس‌نامه از دیدگاه تربیتی و اخلاقی، باب‌هایی را که شامل مسائل اخلاقی و تربیتی است مشخص کرده است؛ ابوابی چون شناختن حق پدر و مادر، فرمان‌برداری از پیغامبر، سپاس داشتن از خداوند نعمت.

تربیت و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی قابوس‌نامه

عنصرالمعالی این کتاب را به‌صورت «پندنامه» ای برای فرزندش، گیلان‌شاه، نوشته و همین صفت بارز، یعنی صمیمیت و صداقت نویسنده، به کتاب اصالتی برجسته و ممتاز بخشیده است، به‌طوری که نوشته‌های او را می‌توان در زمره سخنانی شمرد که از دل برخاسته و به همین سبب بر دل می‌نشیند.

نمونه صداقت او را در همان مقدمه می‌توان یافت. وی در مقدمه از سبب تألیف کتاب سخن می‌راند و به فرزندش می‌گوید: می‌دانم که «هیچ پسر پند خویش را کاربند نباشد... و اگر چه این سخن مرا معلوم بود مهر پدری و دل‌سوزگی پدرانه مرا نگذاشت که خاموش باشم.» از این قبیل است آنچه در باب شراب خوردن می‌نویسد:

«به حدیث شراب خوردن نگویم که شراب خور و نیز نتوانم گفتن که مخور که جوانان به قول کسی از جوانی بازنگردند. مرا نیز بسیار گفتند و نشنیدم تا از پس پنجاه سال ایزد تعالی رحمت کرد و توفیق توبه ارزانی داشت.»

عنصرالمعالی از آن دسته ناصحان نیست که بر مسند بلند اخلاق و پرهیزگاری به تفاخر تکیه می‌زنند و دیگران را آلوده‌دامن و حقیر می‌انگارند.

وی با کمال صمیمیت و همدلی از لغزش‌های جوانی خود یاد می‌کند و بد و خوب هر چیز را می‌نماید. آن‌گاه چون آدمی را مستعد لغزش می‌بیند، می‌گوید: «اگر از عهده نفس خویش برنیامدی چون بزه خواهی کردن باری بزه بی‌مزه مکن، سیکی که خوری خوش‌ترین خور، و سماع که شنوی خوش‌ترین شنو... تا اگر اندر آن جهان مأخوذ باشی بدین جهان معیوب و مدموم نباشی.» «جهد کن تا عاشق نشوی. اگر کسی را دوست داری باری. کسی را دوست دار که به دوستی ارزد. معشوق خود

بطلمیوس و افلاطون نباشد و لکن باید که اندک مایه خردی دارد و نیز دانم که یوسف یعقوب نباشد اما چنان باید که حلاوتی و ملاحظتی باشد وی را، تا زبان مردم بسته باشد و عذر مقبول دارند که مردم را از عیب کردن و عیب جستن یکدیگر چاره نباشد.» آنچه در قابوس‌نامه موجب شگفتی است - همان‌طور که اشاره شد - گذشته از اسلوب ساده و نثر دل‌انگیز عنصرالمعالی و لطف ذوق و حسن تعبیر او در نویسندگی، وسعت اطلاعات و معلومات وی در زمینه‌های مختلف است. نگاهی به فهرست ابواب کتاب و موضوعات گوناگونی که در هر کدام به بحث گذاشته شده است، نشان می‌دهد که عنصرالمعالی مردی پرمایه و کتاب‌خوانده بوده و در انواع رشته‌های علوم و فنون آن عصر فراوان چیزها آموخته است.

مطالبی دربارهٔ شناختن حق پدر و مادر، پیری و جوانی،

طرز غذا خوردن و شراب نوشیدن، مهمان کردن و مهمان شدن، مزاح و نرد و شطرنج، عشق ورزیدن، گرمایه رفتن و خفتن و آسودن، نخجیر کردن و چوگان زدن و کارزار کردن، جمع مال و امانت نگاه داشتن، برده خریدن، خانه خریدن، اسب خریدن، زن خواستن، فرزند پروردن، دوست

گزیدن، اندیشه کردن از دشمن، فقه، تجارت، طب، نجوم، شاعری، خنیاگری، ندیمی، کاتبی، وزیر، سپهسالاری، پادشاهی و کارهای دیگر در این کتاب موجود است. گستردگی این مطالب به‌طوری است که می‌توان بسیاری از مظاهر اوضاع اجتماعی آن عصر را در قابوس‌نامه جلوه‌گر یافت. در این میان، ورود او به جزئیات هر موضوع، از قبیل آنچه دربارهٔ بردگان و یا انواع اسب یا طب، نجوم، شاعری، کاتبی و غیره نوشته است، مطالعات عمیق وی را در هر باب نشان می‌دهد. کتاب قابوس‌نامه و جامعیت آن هدف تعلیم و تربیت را در قرن پنجم هجری آشکار

می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه درس‌خواندگان با معلوماتی کلی و شامل پرورش می‌یافته‌اند. راست است که امروز وسعت دامنهٔ علم امکان این‌گونه تحصیلات را از مردم عصر ما سلب کرده است ولی وقتی برخی از متخصصان امروزی را - که چون از رشتهٔ خود قدمی بیرون می‌نهند در هر دانش دیگری پیاده‌اند - با عنصرالمعالی قیاس می‌کنیم، ارزش عقیدهٔ کسانی که در تعلیم و تربیت طرفدار تخصص محض نیستند، آشکار می‌شود.

در سخنان امیر کیکاووس - با همهٔ وسعت اطلاعات و دانایی‌اش - اثری از فضل‌فروشی نیست. وقتی با راستی و فروتنی خاص خود سخن می‌گوید، گویی دوستی مهربان است که نامه

نوشته نه ناصحی ملامتگر و خودفروش و به همین سبب گفتار او تلخی نصایح آمرانه را به همراه ندارد. «خواستم که علم اولین و آخرین من دانمی که تو را بیاموختمی و معلوم تو گردانیدمی تا به وقت مرگ بی‌غم تو از این جهان بیرون شدمی و لکن چه کنم که من خود در دانش پیاده‌ام.» و با همین طرز کتاب را به پایان می‌برد: «آنچه به خویشتن پسندیدم اکنون تو را همان خواستم و آموختم. اگر تو بهتر از این خصلتی و عادتت همی دانی چنان باش که بهتر بود و اگر نه این پنندهای من به گوش دل شنو و کار بند.»

نکته‌ای دیگر که بر اعتقاد ما نسبت به سخنان امیر کیکاووس می‌افزاید، تکیهٔ او بر تجارب زندگی است. به عبارت دیگر، نوشته‌های وی از آن‌گونه آراء نظری و خیالات خام نیست که در شنونده انکاری پدید آورد؛ زیرا سرچشمهٔ اکثر آنان از واقعیات است. چنان‌که از پیری سخن بگوئید، می‌نویسد: «پیری علتی است که هیچ طبیب داروی آن نداند الا مرگ»، خود بدان دچار آمده از او گله‌ها دارد و حکایت حاجب کامل، از جمله حاجبان پدرش و خودداری او از خریدن اسب پیر را به خاطر می‌آورد. سخنش در احوال مستان و زبان‌های شراب‌خواری یادآور شراب‌نوشی‌های خود او را در روزگار جوانی است.

اصولاً یکی از جنبه‌های درخشان طرز تفکر عنصرالمعالی - که موجب مزیت کتاب قابوس‌نامه شده است - توجه او به زندگانی عملی است. این رویهٔ تربیتی ممکن است برای والدین امروزی مفید و سودمند قرار گیرد. ممکن است بعضی بر او خرده بگیرند که وی از یک سو ما را از برخی کارها باز می‌دارد و از سوی دیگر ترتیب و آیین آن کارها

را بیان می‌کند. مثلاً در باب مذکوری و واعظی می‌نویسد: «هر سؤالی که از تو پرسند آن را که دانی جواب ده و آن را که ندانی بگوی که: چنین مسئله‌ه سر کرسی را بود، به خانه‌ای تا به خانه جواب دهم، که خود کسی به خانه نیاید بدان سبب و اگر تعمد کنند و بسیار نویسند رقع را بدر و بگوی که این مسئله ملحدان و زندیقان است، سائل این مسئله زندیق است. همه بگویند که «لعنت بر ملحدان باد و زندیقان!» که دیگر آن مسئله از تو کس نیارد پرسیدن.» یا در مواردی دیگر می‌گوید: «شراب نوشی، عاشقی، امانت نگاهداری و مزاح کردن موجب دردسرس است اما اگر روزی اتفاق افتاد باید ترتیب هر یک بدانی.»

دنبالهٔ مطلب در وبگاه نشریه

**دلیل روشن
ارزشمند بودن
معانی و لطف
شیوهٔ بیان
قابوس‌نامه
توجه و اقبالی
است که طی
قرن‌ها از سوی
فارسی‌زبانان و
فارسی‌خوانان
نصیب این
کتاب شده
است**